

Золотухіна С. Т.

– завідувач кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди,
доктор педагогічних наук, професор

Зеленська Л. Д.

– доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди,
кандидат педагогічних наук, доцент

Зеленський Р. М.

– ст. викладач коледжу
Національного фармацевтичного університету,
кандидат педагогічних наук, доцент

УДК 37.034:159.945.23

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СТРИЖНЕВА ЦІННІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито сутність поняття «відповідальність» на підставі аналізу довідкової, філософської та психолого-педагогічної літератури; визначено показники особистісної відповідальності та напрями її формування.

Ключові слова: відповідальність, суть, показники, напрями формування.

Золотухина С. Т.

– заведующая кафедрой общей педагогики и педагогики высшей школы
Харьковского национального педагогического университета
имени Г. С. Сковороды,
доктор педагогических наук, профессор

Зеленская Л. Д.

– доцент кафедры общей педагогики и педагогики высшей школы
Харьковского национального педагогического университета
имени Г. С. Сковороды,
кандидат педагогических наук, доцент

Зеленский Р. М.

– ст. преподаватель колледжа
Национального фармацевтического университета,
кандидат педагогических наук, доцент

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК СТЕРЖНЕВАЯ ЦЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ

В статье раскрыта сущность понятия «ответственность» на основании анализа справочной, философской и психолого-педагогической литературы; определены показатели личностной ответственности и пути ее формирования.

Ключевые слова: ответственность, сущность, показатели, пути формирования.

Zolotuhina S. T.

– head of the Department of general and high school pedagogy
G. S. Skovoroda Kharkov national pedagogical university,
doctor of pedagogical sciences, professor

Zelenskaya L. D.

– associate professor of general and high school pedagogy
G. S. Skovoroda Kharkov national pedagogical university,
candidate of pedagogical sciences, associate professor

Zelensky R. M.

– senior teacher of the college
National pharmaceutical university,
candidate of pedagogical sciences, associate professor

RESPONSIBILITY AS A PIVOTAL VALUE OF THE PERSONALITY

The article reveals the essence of the notion «responsibility» on the basis of an analysis of background, philosophical and psycho-pedagogical literature; it identifies the indicators of personal responsibility and ways of its shaping.

Keywords: responsibility, essence, indicators, ways of shaping.

Постановка проблеми. Потреба розбудови громадянського суспільства в Україні зумовила трансформаційні зміни не лише соціально-економічної сфери, але й системи цінностей, у переліку яких відповідальність посідає чільне місце. Однак, утвердження ринкових відносин, зростання пріоритетів прагматичного способу життя, зміна стилю життєдіяльності особистості в суспільстві нерідко породжують серед учнівської та студентської молоді нівелювання такої особистісної якості, як відповідальність. Так, результати проведеного нами пілотажного опитування засвідчили той факт, що 38% із 1075 осіб старшого шкільного та юнацького віку взагалі не зараховують відповідальність до переліку морально-духовних цінностей, 27% постійно відмовляються від виконання доручень і зобов'язань, 32% пояснюють власні прорахунки зовнішніми факторами або волею долі і лише 8% характеризують себе як відповідальну особистість.

Актуальність теми дослідження обумовлена й підвищенням вимог до якості підготовки майбутніх спеціалістів у вищих навчальних закладах (ВНЗ), оскільки професіоналізм фахівця характеризується не лише глибокими фаховими знаннями, практичними вміннями та навичками, але і його особистісними якостями: дисциплінованістю, наполегливістю, організованістю, сумлінністю, активністю, ініціативністю, вимогливістю, які є ознаками відповідальності. За таких умов підвищення уваги до питань формування відповідальності значно зростає, оскільки вона, з одного боку, виступає запорукою саморозвитку і самореалізації особистості, а з іншого – її суспільного вибору.

Аналіз стану наукової розробки проблеми дав підстави свідчити, що категорія «відповідальність» у сучасних наукових дослідженнях представлена в різних аспектах. Так, філософські підвалини дефініції «відповідальність» знайшли обґрунтування в працях А. Гусейнова, Л. Гусєва, Ю. Замошкіна, І. Кона, Н. Мінкіної, К. Мудзибаєва, А. Плахотного, В. Сперанського. Психологічне підґрунтя поняття «відповідальність» розкрито в дослідженнях К. Абульханової-Славської, Л. Божович, О. Ковальова, В. Крутецького, О. Леонтєва, К. Платонова, С. Рубінштейна, П. Якобсона. Педагогічні моделі, технології виховання відповідального ставлення учнівської молоді до навчання стали предметом дослідження О. Алферова, Н. Басюк, З. Васильєвої, Т. Вербової, Т. Веретенко, В. Вихрущ, С. Гагаріна, К. Гаджієвої, В. Горовенко, Т. Гусак, А. Жаворонка, А. Іваненко, Л. Ітельсона, Т. Куниці, Л. Ленчукової, А. Медведицкова, В. Тернопільської та ін.

Важливими для дослідження проблеми виховання відповідальності студентської молоді є праці вчених, у яких розглядаються особливості формування відповідальності як професійно-особистісної якості в освітньому просторі ВНЗ, а саме: зміст та напрями формування моральної відповідальності в студентів-першокурсників (Н. Берьозкіна); педагогічні умови формування відповідального ставлення до навчання в процесі самостійної роботи студентів (О. Коваленко); технології виховання відповідальності в майбутніх військовослужбовців (В. Балашов, С. Гречко, С. Морозов, Ю. Сичевський, С. Тюрін), морально-правові аспекти формування відповідальності в процесі фахової підготовки педагогічних працівників (Г. Васянович, О. Ельбрехт).

Водночас, незважаючи на наявність різнопланових і досить ґрунтовних досліджень окремих аспектів формування відповідальності учнівської й студентської молоді, практично відсутні наукові роботи, у яких би категорія відповідальність цілісно і всебічно розглядалася в філософському, психологічному та педагогічному контекстах.

Мета статті – розкрити етимологію поняття відповідальність у довідковій, філософській, психолого-педагогічній літературі; визначити сутнісні характеристики особистісної відповідальності та напрями її формування.

Виклад основного матеріалу. Виховання – особлива галузь людської діяльності, у якій надзвичайно значущими є традиції й культурні норми-зразки, що регламентують діяльність у сучасному відкритому, постіндустріальному, інформаційному суспільстві. Безперечно, життєздатність українського суспільства багато в чому залежить від морального виховання молоді й сформованості системи цінностей, у переліку яких відповідальність посідає чільне місце.

Отже, суспільна значущість такої особистісної якості, як відповідальність, різноманітність форм зумовлюють потребу у визначенні її сутнісних характеристик.

У ході наукового пошуку виявлено різні підходи до визначення суті поняття «відповідальність». Так, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» пояснює відповідальність як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова» [21].

«Толковий словарь русского языка» характеризує окреслене поняття так: «Положення, при якому особа, що виконувала певну роботу, має дати повний звіт про свої дії й прийняти провину за всі наслідки, що можуть виникнути, уміння взяти на себе обов'язки й зобов'язання» [22, с. 908].

«Словарь русского языка» С. Ожегова [14] відповідальність трактує як необхідність, обов'язок, відповідь за свої дії, вчинки. «Відповідальний – наділений правами й обов'язками, усвідомлений у необхідності керуватися ними при виконанні діяльності, той, що має почуття обов'язку й ретельно його виконує».

Філософський словник характеризує відповідальність як «соціологічну категорію, яка означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством; розуміння в світлі цього обов'язку суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку» [23].

Педагогічний енциклопедичний словник визначає відповідальність як «відношення залежності людини від чогось, що дає підстави для прийняття рішень і чинення дій, спрямованих на збереження чогось або сприяння чомусь» [7].

Отже, звернення до визначення етимології поняття відповідальність дає підстави стверджувати, що вона трактується в довідковій літературі як покладений на когось або взятий на себе обов'язок.

Аналіз філософської літератури з проблеми дослідження [8; 9; 15; 23] свідчить, що відповідальність людини визначається як регулятор соціально-моральних відносин суспільства. Взаємозв'язок між волею й відповідальністю особистості закономірно висуває питання про об'єктивний критерій моральної відповідальності. Знайти об'єктивний критерій вчинків, рішень, обраних на основі свободи особистості, означає знайти мірило, за допомогою якого можливо було б визначити, «виміряти» правильність або неправильність тієї чи іншої дії, вчинку, а також прояснити питання, як має поводитися людина в ситуаціях, коли будь-яке рішення переслідує результат, оцінюваний з одного боку позитивно, з іншого – негативно.

Як відомо, в історії філософської думки були спроби визначити критерії вчинків людини, чинених на основі вільного вибору. Деякі

філософи вбачали цей критерій в абстрактній, відірваній від людських потреб і прагнень сфері, інші – в надприродній силі, тобто в сфері релігійній. Останні відстоювали думку про те, що людина вільна лише тілесно, а не духовно. Саме тілесна воля є причиною першородного гріха в людей. Отже, і відповідальність християнина полягає в тому, «щоб боротися проти гріховного ества в ім'я торжества духу».

Спроба знайти критерій справедливих учинків і пов'язати його з мірою особистої участі людини в приреченні відповідальних учинків приводила багатьох філософів як античного, так і нового часу до думки про залежність цього критерію від блага суспільства й людства. Така позиція характерна для Демокріта, Сократа, стоїків, Аристотеля, пізніше Ф. Бекона та інших, на переконання яких моральна відповідальність людини не має потреби в релігійних мотивах. Соціальні спонукання людини, продиктовані інтересами суспільства й особистості, є більш гідними й визначальними в її моральній поведінці. Так, згідно теорії Гоббса, в основі відповідальної поведінки лежить «природний закон», прагнення до самозбереження й задоволення потреб людини. У своєму знаменитому «Левіафані» він доводить, що «чесноти» й «пороки», обумовлені свідомим розумінням того, що сприяє й перешкоджає досягненню блага [4].

Як свідчать результати проведеного дослідження, Д. Мілль, а потім Ф. Бредлі пов'язували відповідальність із соціальними потребами суспільного розвитку. Так, Д. Мілль, регулювальною силою людської поведінки називав корисність, тобто утилітарний фактор. Тому ідея відповідальності особистості в нього ґрунтується на системі утилітаризму. Цінність відповідальності визначається користю заради загального блага [15].

У процесі наукового пошуку встановлено, що вагомий внесок у теорію критеріїв моральності, в тому числі й моральної відповідальності особистості, внесли французькі матеріалісти XVIII століття. Зміст відповідальності, на їхню думку, лежить в основі розуміння «особистого інтересу», суть якого полягає в необхідності узгодження співробітництва заповзятих людей, із діяльності яких виростає суспільне благо. Зокрема, П. Гольбах у роботі «Система природи» зазначав, що щирі основи моральної відповідальності лежать у сфері «власного інтересу», «власного щастя» кожної людини.

Зауважимо, якщо у французьких матеріалістів важливим засобом усвідомлення розумних, а значить і відповідальних учинків була освіта, то російські революціонери-демократи усвідомлення відповідальності пов'язували із соціальною перебудовою суспільства.

Ми поділяємо думку, що основою оцінки, критерієм морального вчинку є не суб'єктивна думка самої особистості, а суспільний зміст цього вчинку. Особистість несе відповідальність у тій мірі, наскільки вона вільна у своїх діях і вчинках, тобто мірою відповідальності є міра її волі. Тільки

абсолютно вільний вибір індивіда може бути основою будь-якої його відповідальності.

Підкреслимо, що першим на неподільність відповідальності і волі вказував І. Кант. Він зазначав, що «сутність усякої моральної цінності вчинків полягає в тому, що моральний закон безпосередньо визначає волю» [8, с. 175]. За І. Кантом саме це внутрішнє прийняття обов'язку й перетворення його на принцип свідомої доброї волі, на самоконтроль становить істотний момент у процесі формування відповідальності, тому що відповідальність тут подана не тільки у формі обов'язку, зовнішньої вимоги, а в суб'єктивному змісті – у вигляді обов'язку, совісті, самоконтролю [15, с. 108].

Філософи Н. Головки, Р. Клішаве, В. Марков та інші вважають, що відповідальність виступає як міра волі тим об'єктивним умовам, у яких вона відбувається. На їхнє переконання, вона є гарантом від сваволі особистості, бо «воля й відповідальність – це дві сторони одного цілого: свідомої людської діяльності. Вона надає можливість для здійснення цілепокладальної діяльності, тобто здатності діяти зі знанням справи заради обраної мети й реалізується тим повніше, чим краще визначені об'єктивні умови, свідомо обрана мета, а засоби її досягнення відповідають об'єктивним умовам розвитку дійсності. Відповідальність же є необхідністю вибору способу дій, включення до активної діяльності задля досягнення цієї мети [9, с. 72].

Отже, аналіз філософської літератури з проблеми дослідження дозволяє констатувати, що моральна відповідальність особистості пов'язана не тільки з її обов'язками, зовнішнім примусом, але й з глибоким внутрішнім переконанням у правильності мотивів дій. Вона носить об'єктивно-суб'єктивний характер. Будучи елементом моральної свідомості, якій властиві всі пронизуючі властивості, моральна відповідальність виступає як соціально-етична категорія, органічно пов'язана з поняттям політичної, правової, професійно-трудової й інших форм відповідальності. Усі функціонально-рольові види моральної відповідальності в підсумку утворюють цивільність особистості. Успішне формування особистої відповідальності залежить як від ступеня інтеріоризації індивідом суспільних вимог і ціннісно-світоглядних установок, так і від рівня об'єктивації суб'єктивних потреб й усвідомлення особистістю відповідальної поведінки в мікро- і макросередовищі.

Як свідчать результати проведеного дослідження, у психологічній літературі поняття «відповідальність» співвідноситься з вольовими якостями людини. Так, за визначенням Д. Леонтьєва, «відповідальність – це вольова особистісна якість, яка знаходить прояв у здійсненні контролю за діяльністю людини» [18].

У загальноприйнятих психологічних характеристиках відповідальності (Л. Кольберг, Ж. Піаже, К. Хелкама та інші) ставиться акцент на

когнітивних аспектах відповідальності (передбачення наслідків і на цій основі своєчасна регуляція поведінки згідно з вибором суб'єкта) або на моральних (автономна регуляція суб'єктом своєї поведінки на основі власного морального вибору). Виходячи з цього, розрізняють два види нормативної регуляції:

– традиційну, основними критеріями поведінки якої є норми, що діють в сучасному суспільстві. За виконанням цих норм стежать так звані «інстанції», перед якими треба відповідати. Інстанція оцінює діяльність суб'єктів відповідальності й накладає санкції в залежності від ступеня вини і заслуг;

– моральну, в якості критеріїв якої виступають узагальнені етичні принципи із сфери зобов'язань і цінностей самої особистості. Роль інстанції виконує сам суб'єкт відповідальності. У цьому випадку відповідальність – засіб внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції (саморегуляції) діяльності особистості, яка виконує зобов'язання «на свій розсуд, усвідомлено і добровільно» [13].

У процесі наукового пошуку встановлено, що, наприклад, С. Рубінштейн розглядав відповідальність у системі моральних почуттів. Він зазначав, що кожна предметна галузь, яка будується в суспільній практиці й відображається в людській свідомості, породжує нові почуття, в яких відображається нове ставлення людини до світу. Так, об'єктивні обов'язки в ставленні до людей, перетворюються в обов'язки в ставленні до самого себе, формують моральні почуття людини, серед яких відповідальність посідає чільне місце [17, с. 567]. Натомість, Е. Зеєр характеризував відповідальність як професійно-значущу психофізіологічну якість особистості.

У контексті досліджуваної проблеми привертає увагу своєрідний погляд щодо психологічної характеристики категорії «відповідальність» К. Абульханової-Славської. Дослідниця розглядає відповідальність як самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначених самим суб'єктом. Відповідальність виступає як ідеальне мисленнєве моделювання суб'єктом відповідальної ситуації, її меж і рівня складності, а потім – її практичне здійснення [2, с. 111].

Варто наголосити, що К. Абульханова-Славська робить спробу виокремити ті фактори, що забезпечують або перешкоджають прояву відповідальності. Так, серед факторів, що забезпечують відповідальність особистості, вона називає самостійність, незалежність від зовнішнього контролю, усвідомлення цілісності поставленого завдання, впевненість у собі й власних критеріях саморегуляції. Зокрема, дослідниця доводить, що саме відповідальність перетворює зовнішній обов'язок у внутрішню потребу, яка супроводжується зміною зовнішнього контролю на самоконтроль. Відповідальна людина знає, що вона робить, а відтак, передбачає наслідки своїх дій. За нею не потрібний контроль, вона

підконтрольна собі. Відповідальна людина покладає на себе вирішення завдання в цілому, а не окремих його ланок. Окрім того, людина проявляє відповідальність не через побоювання наслідків, а через бажання й готовність не допустити, своєчасно попередити ці наслідки [2, с. 112].

Відповідальність, що стала стійкою якістю особистості, на переконання К. Абульханової-Славської, дозволяє їй легко виконати вимоги, що висуває перед нею дійсність, погоджувати ці вимоги з особистими бажаннями, звільняючи себе від зовнішнього примусового контролю. Вона виникає там, де суспільство довіряє особистості. Там, де довіра відсутня, відповідальними можна назвати лише окремі форми поведінки людини, окремі дії, вчинки. У такому випадку відповідальність не набуває рис якості особистості.

Отже, беручи на себе відповідальність, людина гарантує собі певну міру незалежності, самостійності, свободи, що надає можливість вибудовувати різні стратегії, перевіряти способи досягнення мети, шукати оптимальну [2, с. 113].

Факторами, що перешкоджають відповідальності, на думку вченого, є установка на успіх в очах оточуючих, прагнення до публічності. Неповнота відповідальності проявляється в невпевненості, зверненні до зовнішніх критеріїв, коли діяльність піддається різкій критиці [2, с. 122].

Згідно з дослідженням К. Абульханової-Славської [1; 2], критерієм повноти прийняття особистістю відповідальності може слугувати узгодження необхідності з бажаннями й потребами, а тому – з ініціативою в здійсненні справи. Відповідальність, як і ініціатива, є передусім формою активності, якості, що розвивається в індивіда більшою чи меншою мірою залежно від того, наскільки суспільство надає йому свободу й наскільки він приймає суспільну необхідність. Ініціатива за вищого рівня розвитку відповідальності полягає у виході за межі необхідності, не в протиставленні, а в добровільному прийнятті й реалізації необхідного. Гармонійне і продуктивне поєднання ініціативи й відповідальності дозволяє особистості зберегти свою автономію й високий рівень активності. Суперечливі форми зв'язку ініціативи й відповідальності знижують рівень активності особистості й позбавляють її відповідальності. Відсутність між ними внутрішнього зв'язку веде до активного використання готових зовнішніх моделей, правил тощо [2, с. 116].

Підкреслимо, що вищезазначене дало підстави дослідниці виокремити типи відповідальності суб'єкта. Так, відповідальність виконавського, формального типу пригнічує ініціативу, а тим самим особистість опиняється в однозначній залежності від керівництва зовні, що позбавляє її якостей суб'єкта. Якщо відповідальність не розвинута, то необхідність стає чужою, примусовою, що й обмежує ініціативу суб'єкта. У такого типу відповідальність виявляється у формі обов'язку, тобто людина стає успішною лише як виконавець. Більше того, її

відповідальність стримує ініціативу, не даючи можливості для прояву вже на стадії зародження.

Другий тип відповідальності характеризується тим, що суб'єкт, будучи ініціативним, орієнтується лише на зовнішній успіх, однак внутрішньо відразу знімає з себе будь-яку відповідальність за реалізацію ініціатив.

Про третій тип відповідальності говорять тоді, коли ініціатива випереджає відповідальність, а отже суб'єкт передбачає рівно стільки, скільки може взяти на себе і самостійно все забезпечити.

На переконання К. Абульханової-Славської, оптимальним є такий тип відповідальності, за якого особистість спрямовує вимоги до самої себе, а відтак, висуває установку на подолання труднощів у власній діяльності [1, с. 51].

Отже, дослідження, проведені К. Абульхановою-Славською, дають підстави стверджувати, що відповідальність формується безпосередньо через діяльність. При цьому відпо відальний спосіб діяльності може бути доступним і тим, у кого відповідальність ще не набула рис стійкої якості.

З огляду на викладене, вельми актуальним є вивчення й використання творчого доробку вітчизняних науковців, педагогів, учителів-практиків. Так, як свідчать результати проведеного дослідження, до питання формування особистої відповідальності звертався А. Макаренко. Розкриваючи суть цього поняття в «Лекціях про виховання дітей», він писав, що «відповідальність» полягає не тільки в тому, що людина боїться покарання, а в тому, що вона відчуває себе ніяково, якщо з її провини зламана або знищена певна річ. Тобто відповідальність учений розглядав як обов'язковість певних дій.

На переконання А. Макаренка, формування відповідальності здійснюється тільки в колективі й через колектив, на основі чіткого фіксування обов'язків, колегіальності, залучення кожного до спільної діяльності. «У колективі кожна окрема особистість має узгоджувати свої особисті прагнення з прагненнями інших (усього колективу) так, щоб особистісні цілі не були антагоністичними стосовно загальних цілей», - писав А. Макаренко [11, с. 193].

Педагог доводив, що виховання відповідальності перед колективом і за колективом можливе, якщо дитина відчуває власну відповідальність перед собою, що вимагає від неї усвідомлення своєї участі в спільній колективній праці й розуміння того, що від неї, можливо, залежить позитивний кінцевий результат, що, в свою чергу, вимагає виховання принципності, самокритичності, внутрішньої дисципліни, впевненості, вимогливості.

В аспекті досліджуваної проблеми привертає увагу й творча спадщина В. Сухомлинського. Варто наголосити, що учений розглядав відповідальність як похідну від обов'язку, совісті, вини і свободи. На переконання педагога, для створення моральної відповідальності людини

важливе значення має її власна свобода, під якою розуміється об'єктивна можливість свідомо регулювати свою поведінку за допомогою визначених, вільно обраних способів дій. Особистісна свобода знаходить своє конкретне втілення у свободі вибору якогось учинку, у самостійному рішенні дотримуватись того або іншого варіанту поведінки. У результаті такого вибору людина може проявляти активність чи пасивність у дії або відмовитись, утриматись від неї.

В. Сухомлинський переконливо доводив, що свобода, відповідальність – це два взаємопов'язаних поняття, невідривних одне від одного. Який би вчинок – моральний чи аморальний – людина не обрала, вона за нього відповідає, бо обрала його добровільно, виходячи не лише з об'єктивних обставин, вимог, а й із суб'єктивних спрямувань, особистісних настанов і міркувань [3, с. 119].

З огляду на визначену проблему привертає увагу й своєрідний погляд В. Сухомлинського на те, що моральна відповідальність покладається на людину не тільки тому, що особистість може діяти інакше, ніж цього вимагає право і мораль, а й тому, що вчинки і дії людини ґрунтуються на певних цінностях і нормах, причому добровільне їх виконання є її обов'язком. Покладаючи на людину відповідальність, суспільство розраховує, що цим самим воно виховує її в потрібному напрямку. У цьому розумінні моральна відповідальність особистості – це важливий регулятор поведінки людей у суспільстві, який орієнтує їхню діяльність в ім'я громадської мети [3, с. 118].

Спираючись на досвід багаторічних спостережень за духовним розвитком дітей від молодшого віку до зрілого, В. Сухомлинський постійно підкреслював, що усвідомленість відповідальності контролює поведінку людини, узгоджує особистісні й громадські інтереси, якщо між ними виникають суперечності. Моральна відповідальність ґрунтується на внутрішньому переконанні самої особистості, на її самосвідомості, почуттях, волі. Це робить моральну відповідальність найефективнішим засобом у регулюванні не лише моральної, а й інших сфер громадського життя. З цього приводу він писав: «Моральною особою ти станеш лише тоді, коли в твоїй душі назавжди оселяться совість, скромність, відповідальність і обов'язок» [19, с. 26].

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського в контексті визначеної проблеми дозволяє стверджувати, що вчений, на відміну від офіційної етики й педагогіки, звертався до внутрішньої сутності людини. Предметом відповідальності він уважав обов'язки не тільки перед колективом і суспільством, а й перед народом, своїми родичами, друзями, а також відповідальність за себе.

Отже, В. Сухомлинський характеризував відповідальність як внутрішню якість особистості, в якій гармонійно поєднується особистісне й суспільне.

Вивчення сучасної педагогічної літератури дозволило виявити різні підходи вчених до характеристики дефініції «відповідальність». Так, одні науковці вважають відповідальність особистісною якістю. Відповідальність ними визначається як якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з погляду її доцільності або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з чинними в суспільстві вимогами, нормами, законами, керуватися інтересами соціального прогресу. Наприклад, до важливих моральних якостей відносять відповідальність А. Алферов, І. Мар'єнко, визнаючи такі її показники: глибоке розуміння значення справи, що виконується; активність учнів на заняттях; тривожність з приводу успіхів у навчанні; прагнення визначити сферу своєї майбутньої діяльності; прагнення зв'язати процес оволодіння знаннями з підготовкою до праці; усвідомлення сенсу учіння, того, що це не тільки особистісний процес, тобто формування мотиву обов'язку, розуміння ролі знань у досягненні його особистісних планів, намірів; свідоме виконання доручення, справи; добросовісність, точність, акуратність, ініціативність, виконавська дисципліна, активність, наполегливість, творчість, винахідливість [12, с. 15].

Інші дослідники (А. Алферов, Л. Висотіна, М. Левківський, Г. Солохо, А. Точин) розподіляють досліджуваний феномен на певні компоненти. Так, відповідальне ставлення до праці М. Левківський визначає як моральне новоутворення (якість людини), в якій виділяються такі компоненти: мотиваційний (почуття задоволення від праці; творчі задуми), когнітивний, практичний [10, с. 54-56].

Критеріями відповідального ставлення до праці він вважає:

- виявлення внутрішньої мотивації (працелюбність, інтерес до процесу та результатів, творчі мотиви);
- усвідомлення і вияв здатності до трудової діяльності;
- появу готовності до активних зусиль та певних видів праці, наявність вольових зусиль у переборенні труднощів.

Характеризуючи компонентний підхід до характеристики категорії «відповідальність» вважаємо за необхідне наголосити, що А. Алферов, З. Васильєва, А. Леонт'єв, А. Медведицков розглядають відповідальність як один мотиваційний компонент.

У ході наукового пошуку були виявлені й інші підходи до розгляду суттєвих ознак відповідальності. Зокрема, Н. Маркова пов'язує відповідальність з рівнями включення учнів, студентів у навчальний процес. М. Шевченко зводить дефініцію «відповідальність» до відповідальності громадянської, визначаючи її як знання й усвідомлення громадянських прав та обов'язків, визнаних Конституцією, моральним кодексом, «Правилами для учнів»; внутрішню готовність старшокласника до виконання громадянських обов'язків; стійкість моральної, громадянської позиції.

У контексті громадянськості розглядає відповідальність й І. Ільїн. Він визначає її як попередню, так і наступну. На його переконання, попередня відповідальність є живе почуття того, що відбудеться, жива воля до вдосконалення. Людина не здійснила ще ніякого вчинку, можливо ще не вирішила, що робитиме, навіть не вибрала своєї вищої цінності й не намітила власної високої мети. Вона тільки чує в собі активну силу і вольову енергію, передбачає можливість і неминучість майбутніх вчинків і пов'язує їх з наміром і внутрішнім обов'язком здійснити «найкраще найкращим чином». Ще не здійснивши нічого, вона вже знає про свою відповідальність. І це почуття власної відповідальності відразу дисциплінує її, зосереджує і надихає.

У процесі наукового пошуку встановлено, що відповідальність розглядається і в контексті проблеми дисципліни. Так, науковці зазначають, що життя вимагає від людини свідомої дисципліни і виконавської чіткості – рис, що в нашому характері репрезентовані слабко. Дисципліна – дотримання людиною правил поведінки в соціумі, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, підкорення громадському обов'язку. Показниками високого рівня дисципліни є розуміння особистістю необхідності дотримання її в житті, громадських місцях, в особистій поведінці; готовність і потреба у виконанні загальноприйнятих норм і правил трудової діяльності, навчання, вільного часу; самоконтроль у поведінці; боротьба з порушниками дисципліни.

Свідомо дисципліна виявляється в усвідомленому, суворому, неухильному виконанні суспільних принципів і норм поведінки й ґрунтується на сформованості в людини такої риси, як дисциплінованість, почуття обов'язку, відповідальність. В основі дисциплінованості лежить прагнення й уміння особистості керувати своєю поведінкою відповідно до суспільних норм і вимог правил поведінки.

У процесі наукового пошуку встановлено, що Н. Вознюк розглядає відповідальність у контексті саморегуляції моральної діяльності. Зокрема, він підкреслює, що прийняття оптимального рішення передбачає сполучення репродуктивного і конструктивного, стереотипного і тактичного підходів до використання суспільного й особистого морального досвіду. Прийняття і виконання рішення виступає як кульмінаційний момент морального вибору, визначальний напрям моральної активності, її наслідків для інших і самого суб'єкта. Не в кожного вистачає рішучості, сміливості покласти на себе тягар відповідальності за прийняте рішення, перебороти психологічний бар'єр, пов'язаний із своєчасним переходом від наміру до вчинку. При цьому особливого значення набуває моральна установка як вираження готовності суб'єкта реалізувати у вчинках свої переконання і рішення, спираючись на власний моральний досвід.

Учений доводить, що рівень моральної активності особистості значною мірою залежить від глибини, стійкості й дієвості її установок. Щоб зробити добро, треба ще зуміти самотійно діяти до кінця, відкинувши сумніви і вагання, цілком покладаючись на свою моральну правоту, не боячись ризику. У такому випадку «моральний вибір є не просто вибір вчинку, але, насамперед, і головним чином вибір себе як особистості» [24]. На перехідних етапах життя доводиться приймати кардинальне рішення, яке визначатиме весь подальший життєвий шлях, на відміну від тактичних планів, які слугують засобом реалізації стратегічних «цільових програм» у конкретних вчинках.

Як відомо, саморегуляція моральної діяльності неможлива без самоконтролю як на спонукальній, так і, особливо, на виконавській її стадії. Суть і значення самоконтролю над поведінкою людини в етиці трактують по-різному. Наприклад, екзистенціалісти засуджують соціальний контроль як форму примусу і пригнічення моральної свободи особистості, заперечують також необхідність самоконтролю, який обмежує спонтанну самореалізацію її Я.

Соціобіхевіористи (Дж. Мід, Б. Скіннер, Т. Шібутані та інші), визнаючи важливе значення самоконтролю в поведінці особистості, разом з тим зводять його лише до різновиду соціального контролю, який розглядається формально і позаісторично.

Марксистська етика виходить з того, що моральний самоконтроль формується на основі прямого і непрямого суспільного регулювання і контролювання поведінки людини за допомогою власних моральних і позаморальних засобів. У процесі розвитку суспільства по мірі переходу від жорсткого «динамічного» соціального контролю зростає значення інтравертних механізмів самоконтролю.

Зауважимо, що специфіка морального самоконтролю в етичній і психологічній літературі розкрита недостатньо. Так, у «Словнику з етики» самоконтроль визначається як «самотійне регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонукань за допомогою упереджень, почуттів, звичок, самооцінки».

З нашого погляду, по-перше, моральна саморегуляція не зводиться лише до самоконтролю, а, по-друге, з визначення не зрозуміло, в чому полягає його особлива роль у регулюванні поведінки особистості. Ми поділяємо погляд, що основна функція самоконтролю полягає в забезпеченні максимальної відповідності результатів моральної діяльності переконанням і намірам особистості (моральної цінності) щодо прийнятих рішень і здійснюваних вчинків на основі совісті, окрім того – запобіганні й практичному виправленні виявлених помилок (відхилень від норми-мети).

Моральний контроль виступає як єдиний механізм самозвіту, самооцінки, самокорекції моральної діяльності. Щоб контролювати свої вчинки і спонуки, необхідно чітко віддавати собі в них звіт, осмислювати

їхній соціально-моральний зміст. На спонукальній стадії саморегуляції особистість за допомогою совісті зіставляє плануючу мету і засоби зі своїми моральними переконаннями, а на виконавській – досягнуті кінцеві й проміжні результати безпосередньо з рішеннями, опосередковано – із загальними моральними установками. Ураховуючи допущені відхилення від обраного напрямку і плану поведінки, суб'єкт коригує свої вчинки, відбирає і застосовує засоби, найбільш відповідні меті й обставинам. Результативність самокоригування залежить від здатності людини передбачати реакції (оцінки, почуття, вчинки) тих, хто її оточує, і спочатку визначати свої оптимальні дії, враховуючи інтереси суспільства, колективу, окремих осіб. Справа не в умілому маніпулюванні і підтасовуванні своїх вчинків під загальноприйняті правила й очікування (Дж. Мід, Б. Скіннер), не в застосуванні, витісненні й заміні ірраціональних імпульсів за допомогою раціоналізації (З. Фрейд, К. Хорні), а в здатності ідентифікувати себе з іншими і неухильно проводити власну лінію поведінки на основі правильних переконань.

Самоконтроль на тому чи іншому рівні завжди присутній в управлінні людини своєю поведінкою, але ступінь його ефективності залежить від ситуації, вікових та індивідуальних особливостей суб'єкта. Необхідність свідомого контролю над собою збільшується при підвищенні суспільної й особистої значущості здійснюваних вчинків, відповідальності за них, коли загострюються розум і увага, напружується воля і пам'ять, мобілізується моральний досвід і енергія особистості. Навпаки, за звичайних умов при виконанні звичних і незначних дій самоконтроль послаблюється до мінімуму, знову підключаючись до моральної саморегуляції при найменших ускладненнях ситуації. Емоційно-вольовий підйом, пов'язаний із упевненістю в своїй моральній правоті, загостреними відчуттями відповідальності, готовності й рішучості довести розпочату справу до кінця, підвищує ефективність самоконтролю. Але надмірне напруження, особливо в екстремальних умовах, може здійснити пригнічувальний вплив на розум і волю, знизити або навіть паралізувати здатність до тверезого самоконтролю, вкрай обмежити моральний самоосуд особистості.

Отже, аналіз науково-педагогічної літератури свідчить, що відповідальність як інтегральна якість особистості формується й розвивається не ізольовано, а в єдності й тісній взаємодії з такими якостями особистості як почуття обов'язку, активність, дисциплінованість, самостійність, принциповість, вимогливість тощо, які одночасно виступають як умова формування відповідальності і як показник її прояву. Так, почуття обов'язку забезпечує підґрунтя для перетворення моральних норм в програму відповідальних дій особистості. Разом з тим, саме відповідальність вносить у вчинки й дії елементи суспільного обов'язку,

оскільки відображає межі усвідомлення особистістю цих моральних норм і забезпечує їхнє добровільне виконання.

Відповідальність пов'язана з виявленням активності особистості, яка, у свою чергу, здатна реалізуватися повною мірою в умовах відповідального ставлення особистості до своїх обов'язків. Формування відповідальності розглядається і в тісному взаємозв'язку з вихованням дисциплінованості, оскільки свідоме дотримання дисципліни характеризується дослідниками як прояв відповідальності. Відповідальність передбачає і наявність самостійності, яка полягає в здатності особистості самостійно приймати виважені рішення, орієнтуватися в різноманітних життєвих ситуаціях, виступати з певними ініціативами. Поєднання самостійності й ініціативності розглядається дослідниками (Ж. Завадська, Л. Шевченко) як показник найвищого рівня прояву відповідальності. Показниками відповідальності слугують і такі особистісні якості, як вимогливість і принциповість, що характеризуються пред'явленням особистістю високих моральних вимог до себе й тих, хто її оточує.

Висновки. Таким чином, результати проведеного дослідження дають підстави для висновку, що етимологія поняття відповідальність у довідковій, філософській, психолого-педагогічній літературі характеризується різними підходами: норма і регулятор суспільних відносин; вольова якість особистості; моральна категорія тощо. Залежно від життя і сфери суспільної діяльності особистості вирізняють відповідальність особистісну, соціальну, політичну, правову, професійну, економічну, моральну тощо. У проведеному дослідженні ми звертаємося до характеристики особистісної відповідальності, яка розглядається як інтегральна якість, що вказує на зобов'язання особистості усвідомлено діяти відповідно до етичних і соціальних норм, професійних вимог і відповідати за власні дії перед собою, колективом і суспільством у цілому. Формування і прояв відповідальності відбувається в діяльності. До напрямів її формування й реалізації належать: залучення вихованців до різних видів суспільно-корисної діяльності, запровадження системи самоврядування, надання доручень (Ж. Завадовська, Ю. Сичевський); організація навчальної діяльності на основі поєднання індивідуальних, групових і колективних форм роботи (А. Медведицков); стимулювання до саморегуляції діяльності вихованців (Н. Вознюк); орієнтація виховного процесу на розвиток особистісних цінностей, що зумовлюють відповідальну поведінку, насичення виховного середовища емоційним фоном доброзичливості, взаєморозуміння, співробітництва, створення ситуацій емоційного переживання (В. О. Сухомлинський) тощо.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности / К. А. Абульханова-Славская. – М.–Воронеж, 1999. – 224 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1998. – 299 с.
3. Бондар Л. С. Виховання свободи і відповідальності в школярів у творчій спадщині В.О. Сухомлинського / Л. С. Бондар // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 4. – С. 115–121.
4. Головкин Н. А. Свобода и моральная ответственность / Н. А. Головкин. – М. : Знание, 1973. – 63 с.
5. Горюнов В. М. Відповідальне ставлення до навчання / В. М. Горюнов // Радянська школа. – № 5. – 1987. – С. 69–71.
6. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с.
7. Каджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Каджаспирова, А. Ю. Каджаспиров. – М. : Академия, 2001. – 176 с.
8. Кант И. Критика практического разума : в 6 т. / И. Кант. – М. : Минск, 1965. – Т. 4. – 544 с.
9. Косолапов Р. И. Свобода и ответственность / Р. И. Косолапов, В. С. Марков. – М. : Политиздат, 1969. – 95 с.
10. Левківський М. В. Критерії та рівні розвитку відповідального ставлення до праці / М. В. Левківський // Рідна школа. – 1993. – № 11–12. – С. 54–56.
11. Макаренко А. С. Собрание сочинений. В 5-ти т. / А. С. Макаренко ; [под общ. ред. А.В. Терновского]. – М. : Правда, 1971. – Т.4. – 432с.
12. Марьенко И. С. Ответственность школьника: пути воспитания / И. С. Марьенко // Советская педагогика. – 1987. – № 5. – С. 15–18.
13. Мудзыбаев К. Психология ответственности / К. Мудзыбаев. – Л., 1983. – 239 с.
14. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Рус. яз., 1986. – 797 с.
15. Портян М. О. Взаємозв'язок відповідальності й волі : філософський аспект / М. О. Портян // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. – Х., 2008. – Вип. 20. – 172 с.
16. Рева Ю. Співтворчість учителя та учнів як умова розвитку відповідального ставлення до навчання / Ю. Рева // Рідна школа. – 2005. – № 2. – С. 29–32.
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
18. Социальная психология / Л. А. Карпенко [ред.-сост.] // Энциклопед. словарь в 6-ти т. / под общей ред. А. В. Петровского. – Т. 2. – М. : ПЕР СЭ, 2005. – 176 с.
19. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976 – Т.2. – 670 с.
20. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. І. Тернопільська. – К., 2003. – 20 с.
21. Тлумачний словник української мови / Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига [уклад.]. – Х. : Синтекс, 2002. – 672 с.
22. Толковый словарь русского языка. В 4 т. – Т. 2. / Б. М. Волина, Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. – 1089 с.
23. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкаренка. – К., 1986. – 467 с.
24. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности: учеб для студ. высш. учеб. заведений / Н. И. Шевандрин. – 2-е изд. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 512 с.